

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА
LITERARY SCIENCE

УДК 821.161.3.09-31
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2019-64-2-200-208>

Паступіў у рэдакцыю 20.11.2017
Received 20.11.2017

Г. В. Навасельцава

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава, Віцебск, Беларусь

ВЫВУЧЭННЕ РАМАНА: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Анотацыя. В современной науке о литературе назрела необходимость разработки внутрижанровой типологии романа, что позволит не только систематизировать знания об известных романских текстах, но и определить эстетические возможности современного романа. Жанровая эволюция романа традиционно разрабатывается в социально-историческом русле на основе содержательных характеристик. Представители формалистской школы рассматривают жанр как систему приёмов, мотивацией к выделению новой романной формы выступает художественная неповторимость, которой обусловлена специфика развития сюжета и раскрытия темы. Г. Н. Пospelov связывает трактовку характеров героев с сюжетно-композиционной спецификой, М. М. Бахтин формулирует идею диалогичности, выделяет монологический и полифонический романы. Развивает бахтинскую теорию романа Н. А. Вердеревская, которая уделяет основное внимание структуре образа главного героя. А. Я. Эсалнек рассматривает жанр романа в тесной взаимосвязи с методом и стилем автора. Продолжает традицию формалистской школы Н. С. Лейтес, согласно типу сюжетообразования выделяет роман прямого и непрямого отображения. Н. Д. Тамарченко прослеживает эволюцию романа через характеристики его эстетических возможностей в творчестве известных мастеров слова. Дуализм, или вариативность, отличает классификации, разработанные в западноевропейском литературоведении (англоамериканская школа «неокритицизма», немецкая школа «интерпретации»), в которых обращается внимание на структурную организацию, художественные взаимоотношения между автором и повествователем, автором и персонажем.

Ключевые слова: художественная литература, проза, жанр, роман, диахрония, синхрония, типология, эволюция, классификация, исследовательский подход

Для цитирования. Навасельцава, Г. В. Вывучэнне рамана : гісторыя і сучаснасць / Г. В. Навасельцава // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2019. – Т. 64, № 2. – С. 200–208. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2019-64-2-200-208>

A. V. Novoseltseva

Vitebsk State University named after P. M. Masherov, Vitebsk, Belarus

A NOVEL STUDY: HISTORY AND MODERNITY

Abstract. There is the necessity in the contemporary science of literature for development of the intra-genre novel typology to systematize the knowledge of certain novel texts and determine the aesthetic possibilities of the modern novel. Traditionally the genre novel typology is considered in social-historical way and based on its content characteristics. Representatives of formalistic approach suppose the genre as a system of methods; they emphasize the artistic uniqueness of new novel form, which determines the specificity of the plot development and theme disclosure in a novel. G. N. Pospelov associates the interpretation of characters with the plot-composition peculiarities, M. M. Bakhtin formulates the idea of dialogue, defines the monologic and polyphonic novels. Bakhtin's novel theory is developed by N. A. Verderevskaya, focusing on the image structure of protagonist. A. Ya. Esalnek considers the genre of a novel in close interconnection between the method and style of the author. N. S. Leites carries on the tradition of formalistic approach, and according to the type of plot formation, singles out a novel of direct and indirect reflection. N. D. Tamarchenko retraces the novel evolution through its aesthetic potential in the works of famous authors. The classifications developed in Western European literary criticism (the Anglo-American school of “neo-

criticism”, the German school of “interpretation”) are distinguished with dualism or variability. They focus on the structural organization, the artistic relationship between the author and narrator, author and character.

Keywords: fiction, prose, genre, novel, diachrony, synchrony, typology, evolution, classification, research approach

For citation. Novoseltseva A. V. A novel study : history and modernity. *Vesti Natsyyanal' nai akademii navuk Belarusi. Seryya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2019, vol. 64, no. 2, pp. 200–208 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2019-64-2-200-208>

Уводзіны. Як вядома, раман узнік у літаратуры як універсальны інструмент мастацкага даследавання значных грамадскіх працэсаў, гэты жанр скіраваны на абагульненне існуючага гістарычнага вопыту, садзейнічае далейшаму паглыбленню сацыяльнага мыслення. Эпічная свядомасць, дынаміка гістарычных змен, значныя прасторава-часавыя характарыстыкі, філасофская заглябленасць выступаюць тыпалагічнымі рысамі жанру, у якім на ідэйна-мастацкім узроўні выяўляецца аўтарская канцэпцыя жыцця і часу. Жанравая форма рамана вызначаецца незавершанасцю, няўстойлівасцю кампазіцыйнай арганізацыі, што абумоўлівае як шматварыянтнасць тыпалагічных мадыфікацый, так і свабоднае ўзаемадзеянне з іншымі жанрамі. Для літаратуразнаўчага вывучэння рамана, яго жанравай спецыфікі, мастацкай эвалюцыі ад простых да больш складаных формаў немалаважнымі ўяўляюцца дакладнае вызначэнне відавых прыкмет жанру, распрацоўка навуковай тыпалогіі і стварэнне класіфікацыі жанравых разнавіднасцей. Яшчэ ў працах Гегеля, В. Р. Бялінскага, А. М. Весялоўскага заяўлена неабходнасць і заканамернасць тыпалагічнага падыходу, на чым акцэнт увагі і А. Я. Эсалнек. Даследчыца высока ацэньвае «прызнанне змястоўнасці ў якасці асновы тыпалогіі і вылучэнне паняцця “змястоўнай формы” як надзвычай важнага і прадуктыўнага» [1, с. 19], хоць і непаслядоўнага ў навуковым ужытку. У навуцы пра мастацтва слова наспела неабходнасць выпрацоўкі ўнутрыжанравай тыпалогіі рамана, працягвае А. Я. Эсалнек. Праблема класіфікацыі звязана не толькі з сістэматызацыяй ведаў аб рамане, але і «з паэтыкай сучаснага рамана, з вызначэннем яго магчымасцей і ў выніку з навуковым вызначэннем шляхоў яго развіцця» [2, с. 81]. Вышэйсказанае абумоўлівае наступную мэту даследавання – раскрыць асноўныя навуковыя падыходы ў айчынным і замежным літаратуразнаўстве да вывучэння рамана як жанру, для чаго былі выкарыстаны параўнальна-тыпалагічны, феноменалагічны, гісторыка-функцыянальны метады.

Асноўная частка. У «Эстэтыцы» Гегеля раскрываецца мастацкая характарыстыка рамана ў рэчышчы найперш зместавых прыкмет. Так, антычнаму грамадству ўласцівы эпас з выразна выяўленай гераічнай праблематыкай. Сучаснае філосафу буржуазнае грамадства характарызуецца ім як безгеройнае і таму месца класічнага эпасу займае раман, які названы «сучаснай буржуазнай эпапеяй». У рамане паказваецца багацце і шматграннасць характараў, жыццёвых адносін, шырокі фон свету, перадаецца і паэтычнае бачанне падзей. Працягвае гегелеўскую канцэпцыю В. Р. Бялінскі, які вытлумачвае жанравую эвалюцыю ў сацыяльна-гістарычным кірунку, доказна сцвярджаючы, што ў рамане выкладзена і чалавечае жыццё, і маральна-этычныя правілы, і філасофскія сістэмы. Знакаміты крытык, аналізуючы раманы і аповесці ў творчасці рускіх пісьменнікаў першай паловы XIX стагоддзя, акрэслівае такую эстэтычную тэндэнцыю ў развіцці рамана, як імкненне да збліжэння з рэчаіснасцю, да яе натуральнага адлюстравання. Разам з тым пашырэнне вобразнай сістэмы, у прыватнасці мастацкі прынцып народнасці, не магло паспяхова замацавацца ў жанры і ў літаратуры без прыкладу, створанага геніяльным талентам. І такім прыкладам В. Р. Бялінскі называе раман А. С. Пушкіна «Арап Пятра Вялікага». Невыпадкава раман і аповесць самы зручны «род паэзіі»: у гэтых жанрах вымысел арганічна зліваецца з рэчаіснасцю, лёгка спалучаюцца апавядальнасць і апісальнасць, шматгранна раскрываецца паэтычны аналіз грамадскага жыцця.

Знакаміты рускі літаратуразнаўца А. М. Весялоўскі разглядае раман у параўнанні з больш раннімі эпічнымі формамі – гераічнымі песнямі і эпапеямі і доказна сцвярджае, што адбываецца гістарычная змена жанраў. Навукоўца выкарыстоўвае сацыяльна-гістарычны падыход да вывучэння жанру на падставе ўнутраных зместавых прыкмет. Так, увага да асобы, адлюстраванне асобнага пачатку аб'ядноўвае цэлую групу твораў, напрыклад, раман, навелу, драму. У гэтым кантэксце навукоўца акрэслівае задачу раманіста – прадставіць «ідэальнае адлюстраванне жыцця, лепей сказаць, вядомай жыццёвай паласы ў вобразах і дзеяннях створаных вымыслам асоб, якія

напоўнены бытавой і псіхалагічнай праўдай» [3, с. 14]. Раманіст, як і любы сучаснік, суб'ектыўна ўспрымае навакольны свет, у яго героях неад'ёмна прысутнічае аўтарскае «я», у выніку чаго мастацкая праўда індывідуалізуецца. Такім чынам, умовы працы раманіста адрозніваюцца ад творчых умоў эпічнага песняра, які раскрывае герояў, ужо надзеленых народнай сімпатыяй, а яго светапогляд супадае з агульнапрынятай духоўнай традыцыяй.

Вядомы прадстаўнік рускай фармалісцкай школы Ю. М. Тынянаў разглядае жанр як сістэму прыёмаў, у якой спалучаюцца і ўзаемадзейнічаюць адметныя элементы рознай ступені значнасці. Даследчык вылучае дамінантныя элементы (у прыватнасці, сюжэт і кампазіцыю твора) на пэўнай ступені развіцця мастацкай формы. Дамінанты дэфармуюць астатнія элементы і выступаюць носбітамі жанравых прыкмет, твор уваходзіць у літаратуру, набываючы сваю літаратурную функцыю. Вывучэнне жанру па-за межамі жанравай сістэмы ўяўляецца немагчымым: «Гістарычны раман Талстога не суадносіцца з гістарычным раманам Загоскіна, а суадносіцца з сучаснай яму прозай» [4, с. 276]. У пачатку XX стагоддзя раман суадносіцца з раманам па прыкмеце велічыні, па характары развіцця сюжэта, у ранейшыя літаратурныя перыяды дамінантай выступала любоўная інтрыга. У сучаснай Ю. М. Тынянаву літаратуры, па словах самога даследчыка, знікае адчуванне жанру: у рамане, напрыклад, псіхалагічная нагрузка перастала быць неабходным стрыжнем, занадта абцяжарвае твор, і, як вынік, пісьменнікі пачынаюць працаваць з фэбулай, што дазваляе адрозніваць фэбульныя і бесфэбульныя раманы.

Б. В. Тамашэўскі пераканаўча даводзіць, што толькі ў межах адной гісторыка-літаратурнай эпохі можна выпрацаваць дакладную класіфікацыю твораў па школах, жанрах і напрамках. У сувязі з тым, што прыкметы жанру ўзнікаюць у працэсе эвалюцыі формы, вызначаюцца дынамікай мастацкага функцыянавання, класіфікацыя павінна грунтавацца на шэрагу прыкмет. Матывацыяй для вылучэння адметнай раманічнай формы выступае яе мастацкая непаўторнасць, што абумоўлівае спецыфіку развіцця сюжэта і раскрыцця тэмы. Навукоўца адрознівае авантурны раман, дзе апісваюцца прыгоды героя, гістарычны раман, прысвечаны адлюстраванню мінулага. Б. В. Тамашэўскі не аспрэчвае таго, што ў першым выпадку прыкметай з'яўляецца развіццё фэбулы, у другім – тэматычная прыкмета, у выніку гэтых формы не выключаюць адна адну: напрыклад, «раман Дзюма-бацькі можна адначасова назваць і гістарычным, і авантурным» [5, с. 256]. Псіхалагічны раман звычайна звязаны з аўтарскай сучаснасцю, аднак «да гэтага жанру далучаецца звычайны раман XIX стагоддзя з любоўнай інтрыгай, шматлікім грамадска-апісальным матэрыялам і да т. п., які групуецца па школах» [5, с. 256]. У прыватнасці, даследчык звяртае ўвагу на англійскі раман Дзікенса, французскі раман Мопасана. Гэтай жа мастацкай форме адпавядаюць сямейны раман, «раман-фельетон», «бытавы раман», «бульварны раман». У розныя эпохі актуалізуецца парадыйны і сатырычны раман. Спецыяльнай увагі патрабуе бессюжэтны раман, дзе слаба выяўлена (альбо адсутнічае) фэбула, што назіраецца ў «раманах-дзённіках».

Выпрацоўцы навукова выверанай тыпалогіі жанру перашкаджае непасрэдна эпічнасць прозы, якая дасягае ў раманным тэксце найбольшай ступені выяўлення і супярэчыць вылучэнню аднаго тэматычнага імператыва. Так, класічны раман імкнецца адлюстраваць жыццё ў яго цэласнасці, разнастайнасці і адначасова раскрыць характар галоўнага героя. Для класіфікацыі і тыпалогіі рамана навукоўцы прапаноўвалі розныя крытэрыі, якімі і абгрунтоўваліся адметныя літаратурна-навуковыя падыходы. Напрыклад, раман у еўрапейскай літаратуры XII–XX стагоддзяў аналізуе Г. М. Паспелаў, які спалучае трактоўку характараў герояў з сюжэтна-кампазіцыйнай спецыфікай твора. Раннім тыпам еўрапейскага рамана навукоўца называе раман авантурны, або сюжэтна-экстэнсіўны, які складаецца з асобных эпизодаў – прыгод героя. Развіццё характару выяўляецца найперш праз адлюстраванне знешняга стану: жыццёвага поспеху або цяжкасцей, перамог або страт. На змену сюжэтна-экстэнсіўным раманам прыходзяць раманы сюжэтна-інтэнсіўныя, так званыя «канцэнтрычныя», у выніку чаго даследчык тлумачыць эвалюцыю жанру ў асноўных еўрапейскіх літаратурах: пераход ад этапу XII–XVII стагоддзяў да XVIII–XIX стагоддзяў. У сюжэце «канцэнтрычнага» рамана развіваецца адзіны канфлікт, просты або ўскладнены. Аўтары мастацкіх твораў гэтага тыпу глыбока асэнсоўвалі чалавечыя характары. Сюжэтна-інтэнсіўныя раманы звычайна грунтаваліся на маральна-этычных кантрастах, з якіх і вынікалі канфлікты, што вызначаліся ўжо не збегам выпадковых абставін, а сацыяльна-гістарычнымі заканамернасцямі.

Важна і тое, што ход падзей выступаў знешнім стымулам для развіцця характараў герояў. Такім чынам, Г. М. Паспелаў сістэматызуе значную колькасць мастацкіх прыкладаў, прасочвае развіццё рамана ў еўрапейскім прыгожым пісьменстве. Разам з тым яўным недахопам вышэйакрэсленага тыпалагічнага падыходу трэба лічыць тое, што шматгранны класічны раман у літаратуры XVIII–XIX стагоддзяў прадстаўлены ўсяго адным тыпам – «канцэнтрычным» раманам.

Значным дасягненнем літаратуразнаўчай навукі стала тыпалогія рамана, абгрунтаваная М. М. Бахціным, згодна з якой вылучаецца дзве тэндэнцыі ў развіцці еўрапейскага рамана. Навукоўца раскрыў ідэю дыялагічнасці ў жанравым аспекце, што дазволіла вылучыць маналагічны раман і паліфанічны раман. У якасці крытэрыяў, на аснове якіх ацэньваецца прыналежнасць твора да адметнай мастацкай плыні, былі вылучаны: па-першае, характар узаемадзеяння аўтара і героя, па-другое, прынцып раскрыцця галоўнага героя, па-трэцяе, прасторава-часвая арганізацыя твора (для чаго ўводзіўся такі спецыяльны тэрмін, як «хранатоп»). Адметнасць увасаблення галоўнага героя дае падставы адрозніваць раман вандраванняў, раман выпрабавання, біяграфічны (аўтабіяграфічны і спавядальны) раман, раман выхавання, сінтэтычны раман XIX стагоддзя, кожнаму з якіх уласціва спецыфічная прасторава-часвая арганізацыя. Канкрэтныя гістарычныя разнавіднасці рамана не вытрымліваюць прынцыпу афармлення галоўнага героя «ў чыстым выглядзе», паколькі «ўсе моманты рамана ўзаемадзеіваюць адзін з адным, то дамінаванне пэўнага прынцыпу афармлення героя звязана з пэўнай тэматыкай, з пэўным тыпам сюжэта, з пэўным спосабам афармлення свету вакол героя, з пэўнымі асаблівасцямі кампазіцыйнай будовы» [6, с. 182]. Тэорыя рамана, распрацаваная М. М. Бахціным, атрымала шырокае кола прыхільнікаў і паслядоўнікаў, і тым не менш выказвалася справядлівая крытыка некаторых меркаванняў вядомага навукоўцы. У прыватнасці, даследчык невысока ацэньваў раман у творчасці І. Тургенева, якому ўласцівы маналагізм, і разглядаў на ўзроўні мастацкага феномена раман у творчасці Ф. Дастаеўскага, якому характэрны поліфанізм. Кантрастыўны погляд на спадчыну вядомых майстроў слова быў абумоўлены сацыякультурнымі фактарамі, уплывы якіх на тагачасную літаратуразнаўчую навуку неаднаразова разглядаліся і пераацэньваліся. Таксама не будзе перабольшваннем зазначыць, што ўніверсальныя класіфікацыі рамана, абгрунтаваныя Г. М. Паспелавым, М. М. Бахціным, якія раскрываюць дынаміку жанру на знакамітых прыкладах еўрапейскага прыгожага пісьменства, малапрыдатныя для вопыту канкрэтнай нацыянальнай літаратуры.

У савецкім літаратуразнаўстве распрацоўваліся найперш раман падзей і раман характараў, хоць тэорыя рамана, дзе страчана дыялектычнае адзінства праблемы героя і падзеі, небеспадстаўна крытыкавалася. Удакладніў тыпалогію В. В. Кожынаў, які аналізаваў вядомыя творы заходнееўрапейскай літаратуры XVII–XIX стагоддзяў. Так, падзейнаму раману ўласцівы аповед ад першай асобы, псіхалагічнаму раману характэрна эпістальная форма, класічнаму раману – аповед ад імя аўтара з устаноўкай на аб'ектыўны паказ падзей. Літаратуразнаўчая тэндэнцыя ўключае у вызначэнне жанравай разнавіднасці рамана эпітэт «псіхалагічны», зазначае А. Я. Эсалнек, зыходзіць з патрэбы падкрэсліць адлюстраванне ў творы псіхалогіі героя. Тым не менш, працягвае даследчыца, раман заўсёды будзе псіхалагічным, гэта не залежыць ад тыпалагічнай мадыфікацыі найперш таму, што ў гэтым жанры нязменна раскрываюцца праявы чалавечай асобы. Як доказна пераконвае Л. Р. Якіменка, тыпалагічны падзел на раман падзей і раман характараў можа быць прыняты толькі з шэрагам істотных удакладненняў: «Верагодна, трэба было вылучыць у якасці крытэрыю прынцып арганізацыі сюжэта вакол падзеі, гістарычна важнай, значнай у гісторыі чалавецтва, народа. Вакол характару, лёс якога ўяўляе цікавасць для аўтара. Пры гэтым захоўваецца дыялектыка жывых сувязей, дыялектыка падзей і характараў» [2, с. 85]. Крытэрыямі ўнутрыжанравай тыпалогіі можа стаць прынцып сюжэтнай арганізацыі, характар апавядальных структур, суадносіны аб'ектыўных і суб'ектыўных мастацкіх элементаў, структура аўтарскага маўлення. Тыпалогія рамана павінна зыходзіць з канкрэтна-гістарычных абставін, а не з агульных прыкмет, улічваць спецыфіку жанравай эвалюцыі. Такім чынам, Л. Р. Якіменка вылучае шматгеройны раман, у аснове сюжэта якога – гісторыя групы людзей, звязаных сацыяльна-грамадскімі сувязямі, у той жа час так званы раман лёсу раскрывае гісторыю жыцця адной асобы.

Раман павінен аб'ектыўна паказаць усю складанасць прамых і адваротных узаемаадносін характару і абставін, акрэслівае прызначэнне жанру П. К. Дзюбайла і вылучае дзве эстэтычныя

тэндэнцыі ў беларускай раманістыцы 70-х гадоў XX стагоддзя. Гэта раман аб'ектыўна-аналітычны і раман «з выразна суб'ектыўным, філасофскім пачаткам». Аб'ектыўна-аналітычны раман раскрывае канкрэтна-гістарычнае адлюстраванне жыцця. Раман з выразна-суб'ектыўным пачаткам спалучае як аб'ектыўнае адлюстраванне жыццёвай рэчаіснасці, так і яе суб'ектыўнае асэнсаванне, выяўляе розныя погляды на падзеі. Пры гэтым навукоўца прызнае, што падзел раманаў на аб'ектыўныя і суб'ектыўныя ў значнай ступені ўмоўны, а сапраўдныя творы найчасцей з'яўляліся на перакрываванні розных мастацкіх тэндэнцый. У савецкім літаратуразнаўстве традыцыйна вылучаўся «суб'ектыўны» раман, дзе адлюстроўваўся галоўны герой з яго непаўторным унутраным светам, і «аб'ектыўны» раман, дзе раскрывалася грамадская дзейнасць шэрага персанажаў, пры гэтым перавага аддавалася «аб'ектыўнаму» раману. Гэту тыпалогію значна развіў Д. У. Затонскі, які прасачыў эвалюцыю жанру ад «цэнтрабежнага» да «цэнтраімклівага» рамана на прыкладах знакамітых твораў сусветнай літаратуры. У прыватнасці, класічны раман даследчык вызначае як «цэнтрабежны»: «Бальзак, або Дзікенс, або Заля, або нават Галсуорсі найперш размяшчалі дзеючых асоб па месцах, затым даваўся сюжэтны штуршок – і марудна, паступова пачынала разгортвацца кругавая панарама быцця, пашыраючыся з кожнай старонкай» [7, с. 383–384]. «Цэнтраімклівы» раман вызначаецца канцэнтрацыяй мастацкага дзеяння, якое ўкладаецца ў абмежаваны адрэзак часу: некалькі дзён ці некалькі гадзін, невыпадкава адной з яго разнавіднасцей выступае раман-іншасказанне.

Тэорыю рамана, распрацаваную М. М. Бахціным, развівае на прыкладзе рускага рамана 40–60-х гадоў XIX стагоддзя Н. А. Вердзярэўская, якая за аснову тыпалогіі жанравых форм бярэ структуру вобраза галоўнага героя: «Структура вобраза, у сваю чаргу, прадвызначае асноўныя прынцыпы сюжэтно-кампазіцыйнай структуры твора: прынцып часовай працягласці (або канцэнтрацыі), наяўнасці або адсутнасці прычынна-выніковых сувязей частак (эпізодаў), функцыі перадгісторый і ўстаўных эпізодаў, ступень і характар умяшання аўтара ў апавяданне і інш.» [8, с. 14]. Аналізуе раманную структуру на прыкладах з рускай і французскай літаратуры А. Я. Эсалнек, якая разглядае жанр рамана ў цеснай узаемасувязі з метадам і стылем аўтара. Даследчыца ў якасці крытэрыю ўнутрыжанравай тыпалогіі вылучае раманную сітуацыю, пад якой разумее «дыферэнцыяцыю персанажаў, абавязковую градацыю галоўных герояў, іерархію саміх персанажаў і адпаведных прасторавых сфер, характар суадносін мікра- і макраасяроддзя або проста асяроддзя» [1, с. 97]. Раскрывае адметнасць жанравай тэндэнцыі ўвасоблены аўтарам характар маналагізму і тып псіхалагізму. Маналагізм трэба ўспрымаць не як недахоп, а як дасягненне літаратуры, палемізуе А. Я. Эсалнек з вядомым меркаваннем М. М. Бахціна, паколькі маналагізм выступае вядучай прыкметай раманага мыслення і абавязкова прадстаўлены ў гэтым жанры хоць бы ў форме выяўлення аўтарскай пазіцыі. Характар маналагізму ў многім залежыць ад мастацкага псіхалагізму, апошні абумоўлены як тыпам праблематыкі, так і раманнай сітуацыяй, што выяўляе ўзаемасувязь розных крытэрыяў раманнай тыпалогіі.

У прозе першай трэці XIX стагоддзя даследчыца вылучае дзве асноўныя тыпалагічныя мадыфікацыі: пушкінска-стэндалеўскую і русаісцка-канстанаўскую. Так, Пушкін і Стэндаль, якія аналізуюць і асобу, і грамадства, прыносяць шырынню, маштабнасць, што дазваляе больш глыбока і дэтальна паказаць героя ў адносінах з асяроддзем, матываваць яго ўчынкі. Русо і Канстан раскрываюць галоўных герояў найперш у псіхалагічных праявах, адлюстроўваюць асобу ў мікраасяроддзі (гэту эстэтычную традыцыю ў нейкай ступені працягвае сучасны мікраман). Звяртаючыся да творчай спадчыны Ю. Лермантава, І. Тургенева, Ф. Дастаеўскага і некаторых іншых вядомых майстроў слова, А. Я. Эсалнек паслядоўна даказвае, што навуковыя пошукі агульназнакавай, універсальнай тыпалогіі нязменна прыводзяць да творчасці вялікіх пісьменнікаў, чые «дасягненні ў галіне засваення мастацкіх форм дэманструюць магчымасці, якіх дасягнула тая або іншая нацыянальная літаратура» [1, с. 171]. За знешняй непадобнасцю раманных форм у іх творчасці раскрываецца ўнутрытыпавая агульнасць, якая можа быць выяўлена шляхам параўнання з зыходнымі жанравымі крытэрыямі і творамі іншых пісьменнікаў. Адпаведна, тыпалагічны падыход дазваляе раскрыць і адметнасць творчай манеры.

Н. С. Лейцес разглядае жанр найперш як структуру, характар якой звязаны з тыпам сюжэтаўтварэння і залежыць ад таго, якія «сілы, якая супярэчліваць выступае крыніцай развіцця дзе-

ння ў творы. У рамане гэта супярэчлівасць можа зыходзіць з суадносін «чалавек – свет» у мастацкай рэчаіснасці або з суадносін паміж аўтарскай думкай і рэчаіснасцю» [9, с. 70]. У першым выпадку раманная форма арыентавана на паказ шматграннасці жыцця, выконвае прадметна-зместавую функцыю, і такі раман можна назваць раманам прамога адлюстравання. У другім выпадку актывізуюцца суб'ектыўныя магчымасці твора, які становіцца ўмоўнай формай увасаблення канцэпцыі пісьменніка, і такі раман можна назваць раманам непрамога адлюстравання. Крытэрыямі для размежавання выступаюць спосаб адлюстравання і арганізацыя вобразнага матэрыялу. Так, у рамане прамога адлюстравання сюжэтаўтваральную ролю адыгрывае маральна-этычны або сацыяльны канфлікт, які атрымлівае аб'ектыўнае раскрыццё. Суадносіны «чалавек – свет» вар'іруюцца, што абумоўлівае розныя тыпы канфлікту і, адпаведна, адметныя жанравыя разнавіднасці. У літаратуры XX стагоддзя пашыраны раман непрамога адлюстравання, яго сюжэт падначалены не столькі ходу развіцця падзей, колькі логіцы аўтарскага мыслення, запатрабаваныя сродкі – умоўнасць, іншасказальнасць.

У рэчышчы тэорыі рамана даследчыкамі распрацоўваюцца разнастайныя класіфікацыі, дзе выкарыстоўваюцца тэрміны, што адносяцца да розных тыпалагічных прыкмет. У прыватнасці, вызначаюцца тыпы рамана, звязаныя з падзеяй, характарам, лёсам, прасторай. Раманы таксама характарызуюцца паводле зместу, тэмы, сюжэту і інш., у выніку чаго актуалізуюцца адвольныя ці прыблізныя тыпалагічныя крытэрыі. Як слушна адзначае Н. А. Вердзярэўская, справа не ў тым, што азначэнняў жанравых разнавіднасцей рамана даволі шмат, а ў тым, што ў большасці выпадкаў дадзеныя даследчыкамі азначэнні ўжываюцца ізалявана, без уключэння ў пэўную тыпалагічную сістэму. Так, «калі размова ідзе аб раманах народніцкіх, значыць, даследчык прызнае неабходным праводзіць жанравае формавылучэнне па прыкмеце аўтарскай ідэалагічнай пазіцыі – і тады магчыма размова аб раманах рэвалюцыйна-дэмакратычных, ліберальных, кансерватыўных, славянафільскіх, марксісцкіх і інш.» [8, с. 12]. Калі даследчык ужывае тэрмін «сямейны раман» або «этнаграфічны раман», то крытэрыем выступае спецыфіка адлюстраванай рэчаіснасці і адначасова пункт погляду аўтара. У сваю чаргу азначэнні «раман-эпапея», «раман-паэма», «раман-эсэ», «раман-трагедыя», «раман-міф», «дэтэктыўны раман» і іншыя раскрываюць жанравую спецыфіку твора ў адносінах да іншых родаў літаратуры або пазалітаратурных формаў. Такім чынам, сказаць аб рамане, што гэта твор сацыяльна-гістарычны, сямейна-бытавы або сацыяльна-псіхалагічны – гэта значыць яшчэ нічога не сказаць, нават калі і будуць знойдзены патрэбныя аналогіі. Як настойліва пераконвае Л. Р. Якіменка, традыцыя жанру не можа быць зведзена да традыцыі шэрага жанравых разнавіднасцей, паколькі традыцыі зместу і формы суіснуюць у складаным перапляценні. Традыцыі жанру, як правіла, падтрымліваюцца ідэйна-эстэтычнымі нормамі, стылёвай манерай аўтара. Традыцыя падмацоўвае гістарычнае існаванне жанру, прадвызначае яго ўстойлівасць і ў той жа час стварае магчымасць для далейшага развіцця.

Развівае бахцінскую тэорыю рамана Н. Д. Тамарчанка, які мэтанакіравана ўдакладняе асобныя канцэптואльныя моманты на прыкладах аналізу еўрапейскага і рускага рамана. Н. Д. Тамарчанка акцэнтуюе ўвагу на тыпе ўзаемасувязі паміж сюжэтам і пазіцыяй героя як у дарэалістычным, так і рэалістычным рамане. Даследчык разглядае ўстойлівую змястоўнасць структур дарэалістычнага рамана, вылучае цыклічную і кумулятыўную будову. Цыклічная схема, генетычна звязаная з міфам, узаўляецца паводле формы «страта – пошук – знаходка». Калі цыклічны сюжэт сцвярджае парадак як норму, то кумулятыўны сюжэт, які генетычна звязаны з казкай, раскрывае як норму выпадковасць. Кумулятыўны прынцып скіраваны на мастацкае спазнанне шматграннасці свету, які не з'яўляецца ўпарадкаваным і нязменным, дамінантна рэпрэзентуецца ў плутаўскім рамане. У рэалістычным рамане адлюстраваны новы тып героя, які прадвызначаны сацыяльна-гістарычнымі абставінамі, пры гэтым раскрываецца перажыванне героем незавершанасці сучаснага, неабходнасці выбару будучага. Станаўленне класічных форм рускага рэалістычнага рамана адбываецца ў творчасці Пушкіна, Лермантава, Гогаля, іх мастацкім узорам уласціва адметная змястоўнасць і структурная будова.

Тэорыя рамана актыўна распрацоўвалася і англаамерыканскай школай «неакрытыцызму», нямецкай школай «інтэрпрэтацыі», якія разглядалі іманентнае развіццё жанраў, даследавалі найперш кампазіцыйную арганізацыю тэксту. У заходнім літаратуразнаўстве адным з першых

распрацаваў тыпалогію рамана англійскі даследчык Эдвін Майр, які ў працы «Структура рамана» (1928) вылучыў раман характараў, драматычны раман і хранікальны раман. У свой час нямецкі даследчык рамана, прадстаўнік школы інтэрпрэтацыі Вольфганг Кайзер у працы «Узнікненне і крызіс сучаснага рамана» (1954) прапанаваў тыпалогію рамана, дзе былі вылучаны «раманы падзеі», «раманы вобразаў» і «раманы прасторы». Першая раманная форма адрозніваецца выразна акрэсленым, завершаным дзеяннем, утваральнікам якога могуць выступаць некалькі герояў. Усяго адзін галоўны герой вылучаецца ў структуры «рамана вобразаў», да якога аднесены «раманы развіцця» і «раманы выхавання». Мастацкае адлюстраванне сцэн, вобразаў асяроддзя, паўнаватаснае ўвасабленне свету выступае сэнсаўтваральнай функцыяй у «раманы прасторы» [10]. На аснове тэмпаральнай структуры вылучаюцца адметныя формы кампазіцыі рамана, што прадстаўлены ў выглядзе дуалістычнай класіфікацыі, якую раскрывае Эберхард Лэмарт у працы «Тыпы апавядальнасці» (1955). Так, у першым тыпа-радзе крытэрыем з'яўляецца будова рамана ў цэлым: адным палярным пунктам градацыі выступае ўвасабленне крызіснай сітуацыі, катастрофы, што прадвызначае спецыфічную кампазіцыю, а супрацьлеглым яму – традыцыйнае апісанне жыцця героя (раманы пакаленняў, сямейны раман). Крытэрыем у другім тыпа-радзе з'яўляецца мастацкая храналогія: паслядоўна-храналігічны аповед супрацьпастаўлены ахраналагічнаму, якому ўласцівы праспекты і рэтрспекты, дыскрэтнае адлюстраванне дзеяння і іншыя мастацкія прыёмы. У трэцім тыпа-радзе градуецца ступень мастацкага раскрыцця знешнепадзеянага элемента адносна іншых элементаў аповеду, у выніку чаго, напрыклад, прыгодніцкія або авантурныя раманы супрацьпастаўлены «раманам свядомасці». Паміж акрэсленымі дуалістычнымі полюсамі ўзнікаюць шматлікія пераходныя формы, такім чынам, задача даследчыка – найперш вызначыць месца канкрэтнага твора ў тыпа-радзе, ахарактарызаваць структуру рамана па выніках супастаўлення тыпа-радоў [11].

Тыпы апавядальнай сітуацыі ў раманы разглядае аўстрыйскі даследчык Франц Штанцэль, які ў працы «Тыповыя формы рамана» (1964) раскрывае ўзаемаадносіны паміж аўтарам і апавядальнікам, аўтарам і творам, творам і чытачом. Даследчык вылучае аўктарыяльную сітуацыю, дзе апавядальнік не ідэнтычны аўтару, выступае адметным чынам, з пункта гледжання якога і вядзецца мастацкі аповед. «Я» – апавядальная сітуацыя раскрываецца ад першай асобы, акрамя таго, змяняецца мастацкая роля апавядальніка: ён прымае ўдзел у падзеях, уваходзіць у мастацкую сістэму раскрытых у раманы характараў. Персанажная апавядальная сітуацыя звязана з адлюстраваннем падзей непасрэдна з пункта гледжання аднаго з герояў рамана, які выступае і аб'ектам дзеяння, і суб'ектам успрымання чытача. У выніку аўтар непазбежна звяртаецца да так званага «сцэнічнага адлюстравання», што не ўласціва аўктарыяльнай і «Я» – апавядальнай сітуацыі. На аснове названых апавядальных сітуацый навукоўца вылучае адпаведныя тыпы рамана. Аўктарыяльны раман можа раскрываць апавядальніка як аб'ектыўнага хранікёра або каментатара, інтэрпрэтатара падзей, які выяўляе важную ў ідэйна-мастацкіх адносінах ацэнку. Пры гэтым у любым выпадку выразна прасочваецца дыстанцыя, што ўзнікае паміж апавядальнікам і адлюстраваным мастацкім часам, прасторай. Узрастае ступень суб'ектыўнага ўзнаўлення рэчаіснасці ў «Я» – раманы, дзе апавядальнік выступае не толькі назіральнікам, але і аб'ектам адлюстравання. Аповед ад першай асобы дазваляе аўтару як прэтэндаваць на мастацкую дакладнасць паказу падзей, так і выкарыстоўваць адваротны прыём: увасабляць не столькі рэальны малюнак, колькі створаны ва ўяўленні «Я» – вобраза, што ўласціва мадэрнісцкаму раманы. У персанажным раманы непазбежным становіцца развіццё характараў, які выступае ідэйным цэнтрам, адсутнічае адкрытае выяўленне аўтарскай пазіцыі, што стварае мастацкія ўмовы як для рэалістычнага ўвасаблення, так і для суб'ектыўнага скажэння рэчаіснасці, напрыклад, у мадэрнісцкім раманы. Як бачым, апісаная Францам Штанцэлем тыпалогія грунтуецца на ідэі варыятыўнасці: кожны з акрэсленых тыпаў рамана не супрацьпастаўлены іншым, а ўтрымлівае імпліцытныя магчымасці да трансфармацыі, існуе і значная колькасць пераходных формаў [12].

Заклучэнне. Такім чынам, вывучэнне рамана распачалося ў рэчышчы сацыяльна-гістарычнага падыходу, вядомыя прадстаўнікі якога (Гегель, В. Р. Бялінскі, А. М. Весялоўскі) разглядалі жанр у кантэксце эпічнага мастацтва, звярталі ўвагу на шырокі ахоп жыццёвага матэрыялу, адзначалі індывідуальна аўтарскае бачанне свету, адметны вобраз галоўнага героя, тыпізацыю характараў

і падзей. Прыхільнікі фармалісцкай школы (Ю. М. Тынянаў, Б. В. Тамашэўскі) раскрывалі жанр як арганізаваную сукупнасць элементаў рознай ступені значнасці, вылучалі адметныя раманныя формы і, у прыватнасці, адрознівалі фабульны і бесфабульны раманы. Універсальныя класіфікацыі рамана распрацоўваюцца на вядомых прыкладах з еўрапейскай літаратуры: у прыватнасці, Г. М. Паспелаў адрознівае сюжэтна-экстэнсіўны і сюжэтна-інтэнсіўны раманы, М. М. Бахцін супастаўляе маналагічны і поліфанічны раман. Тэорыя рамана, абгрунтаваная М. М. Бахціным, якая раскрывае характар узаемадзеяння аўтара і героя, адметнасць увасаблення галоўнага героя, прасторава-часавую арганізацыю твора («хранатопа»), удакладняецца шматлікімі паслядоўнікамі. Тыпалогію на аснове ўзаемасувязі паміж сюжэтам і пазіцыяй героя ў дарэалістычным і рэалістычным раманах распрацоўвае Н. Д. Тамарчанка, які звязвае жанравыя дасягненні з творамі вядомых пісьменнікаў.

Дыскусійным бачыцца тыпалагічны падзел на раман падзей і характараў, які распрацоўваўся ў савецкім літаратуразнаўстве, паколькі такі падыход не ўлічвае дыялектычныя ўзаемасувязі падзей і характараў. Тым не менш цікавым і мэтазгодным з'яўляецца вылучэнне шматгеройнага рамана і рамана лёсу (Л. Р. Якіменка), што абгрунтавана не без уліку вопыту савецкай навукі пра літаратуру. Тэорыя эвалюцыі жанру ад «цэнтрабежнага» да «цэнтраімклівага» рамана (Д. У. Затонскі) атрымала своеасаблівы працяг у распрацаванай Н. С. Лейтэс тыпалогіі, дзе паводле тыпу сюжэтаўтварэння вылучаецца раман прамога і непрамога адлюстравання. Актуалізуе паняцце «змястоўнай формы» А. Я. Эсалнек, якая спалучае аналіз структуры з метадам і стылем аўтара, вылучае такія плённы крытэрыі для ўнутрыжанравай тыпалогіі, як раманныя сітуацыя. Рухавіком жанравай эвалюцыі выступаюць дасягненні знакамітых аўтараў. Дуалістычнасцю, або варыятыўнасцю, адрозніваюцца класіфікацыі рамана, распрацаваныя прадстаўнікамі заходне-еўрапейскага літаратуразнаўства. Супрацьпастаўленне мастацкіх форм паводле іх структурнай арганізацыі, прызнанне ўзаемапераходнасці мастацкіх форм на аснове ўзаемаадносін паміж аўтарам і апавядальнікам, аўтарам і персанажам дазваляе прааналізаваць у межах выбранай тыпалогіі значную колькасць твораў розных прадстаўнікоў літаратурнага працэсу.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Эсалнек, А. Я. Внутрижанровая типология и пути её изучения / А. Я. Эсалнек. – М. : МГУ, 1985. – 183 с.
2. Якименко, Л. Г. На дорогах века: актуальные вопросы советской литературы / Л. Г. Якименко. – 2-е изд., доп. – М. : Худож. лит., 1978. – 494 с.
3. Веселовский, А. Н. История или теория романа? / А. Н. Веселовский // Избр. ст. / А. Н. Веселовский ; под общ. ред. М. П. Алексеева [и др.] ; вступ. ст. В. М. Жирмунского. – Л., 1939. – С. 3–22.
4. Тынянов, Ю. Н. О литературной эволюции / Ю. Н. Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. – М., 1977. – С. 270–281.
5. Томашевский, Б. В. Теория литературы. Поэтика : учеб. пособие / Б. В. Томашевский. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 334 с.
6. Бахтин, М. М. Собрание сочинений : в 6 т. / М. М. Бахтин. – М. : Яз. славян. культур, 2003–2012. – Т. 3 : Теория романа (1930–1961 гг.). – 2012. – 880 с.
7. Затонский, Д. В. Искусство романа и XX век / Д. В. Затонский. – М. : Худож. лит., 1973. – 535 с.
8. Вердеревская, Н. А. Русский роман 40–60-х годов XIX века. Типология жанровых форм / Н. А. Вердеревская. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 136 с.
9. Лейтес, Н. С. Роман как художественная система : учеб. пособие по спецкурсу / Н. С. Лейтес. – Пермь : ПГУ, 1985. – 79 с.
10. Kaiser, W. Entstehung und Krise des modernen Romans / W. Kaiser. – Stuttgart : Athenaum, 1954. – 36 s.
11. Lämmert, E. Bauformen des Erzählens / E. Lämmert. – Stuttgart : J. B. Metzler, 1955. – 296 s.
12. Stanzel, F. K. Typische Formen des Romans / F. K. Stanzel. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. – 77 s.

References

1. Esalnek A. Ya. *Intra genre typology and ways to study it*. Moscow, Moscow State University, 1985. 183 p. (in Russian).
2. Yakimenko L. G. *On the roads of the century: current issues of soviet literature*. 2nd ed. Moscow, Khudozhestvennaya literatura Publ., 1978. 494 p. (in Russian).
3. Veselovskii A. N. History or novel theory? *Izbrannye stat'i* [Featured Articles]. Leningrad, 1939, pp. 3–22 (in Russian).
4. Tynyanov Yu. N. On literary evolution. *Poetics. Literary history. Cinema*. Moscow, 1977, pp. 270–281 (in Russian).
5. Tomashevskii B. V. *Theory of Literature. Poetics*. Moscow, Aspekt Press Publ., 1999. 334 p. (in Russian).

6. Bakhtin M. M. *Collected works. Vol. 3. The theory of the novel (1930–1961)*. Moscow, Yazyki slavyanskikh kul'tur Publ., 2012. 880 p. (in Russian).
7. Zatonskii D. V. *Art of the novel and the twentieth century*. Moscow, Khudozhestvennaya literatura Publ., 1973. 535 p. (in Russian).
8. Verderevskaya N. A. *Russian novel 40–60-ies of the nineteenth century. Typology of genre forms*. Kazan, Kazan University Press, 1980. 136 p. (in Russian).
9. Leites N. S. *Romance as an art system*. Perm, Perm State the University, 1985. 79 p. (in Russian).
10. Kaiser W. *Entstehung und Krise des modernen Romans* [Emergence and crisis of the modern novel]. Stuttgart, Athenaum, 1954. 36 p. (in German).
11. Lämmert E. *Bauformen des Erzählens* [Designs of narration]. Stuttgart, J. B. Metzler, 1955. 296 p. (in German).
12. Stanzel F. K. *Typische Formen des Romans* [Typical forms of the novel]. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. 77 p. (in German).

Информация об авторе

Новосельцева Анна Викторовна – кандидат филологических наук, доцент. Витебский государственный университет им. П. М. Машерова (Московский пр-т, 33, 210038, Витебск, Республика Беларусь). E-mail: Novoseltseva.anna@mail.ru.

Information about the author

Anna V. Novoseltseva – Ph. D. (Philol.), Associate Professor. Vitebsk State University named after P. M. Masherov (33 Moskovski Str., Vitebsk 210038, Belarus). E-mail: Novoseltseva.anna@mail.ru.